

УДК 821.161.2.09(477.87)Потушняк+398(477)
DOI <https://doi.org/10.32782/fohium/2024.4.39>

ОБРАЗ КОХАНЦЯ-НЕБІЖЧИКА У ТВОРАХ ФЕДОРА ПОТУШНЯКА (СТАТТЯ «МЕРТВА ЛЮБОВ», НОВЕЛИ «ЯМА», «КАПЕЛЮХ ІЗ ЗЕЛЕНИМ ПЕРОМ») ТА В УКРАЇНСЬКИХ КАЗКАХ

Оксана Тиховська

*доктор філологічних наук,
професор кафедри української літератури
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID ID 0000-0003-4663-5960
oksana.tykhovska@uzhnu.edu.ua*

Ключові слова: Федір
Потушняк, українські казки,
демон-спокусник, магичний
ритуал, міфологія, символи,
психоаналіз, перелесник,
воскресіння мертвих,
діалектизми.

Метою статті є осмислення фольклорно-етнографічної розвідки Федора Потушняка, що має назву «Мертва любов» в народних віруваннях» (1944), а також новел письменника «Яма» та «Капелюх із зеленим пером», вивчення з погляду психоаналізу повір'їв та легенд про демонічних коханців, зафіксованих дослідником, містичних передумов їх появи в житті покинутих чи самотніх жінок. Ф. Потушняк акцентував увагу на магичних ритуалах, поширених на Закарпатті, які мали на меті припинити відвідування мертвого коханця. Задля цього селяни освячували хату, у ліжку одержимому клали святу воду, мак, ніж, на поріг ложили сокиру вгору лезом, самого недужого одягали в старий церковний одяг (стихар та епітрахиль).

На Закарпатті побутують казки, легенди та бувальщини про мертвого коханця, який приходив до дівчини/жінки. У казках героїня може померти й у такий спосіб уникнути стосунків з чортом, а потім народитися знову й вдало вийти заміж (казка «Прядки»). Однак якщо дівчина/жінка вдається до магичного ритуалу, щоб викликати мертвого коханця, то на неї, як правило, чекає смерть. Зокрема, казки «Попада і її мертвий коханок» та «Коханок-мерлець», записані В. Гнатюком, відображають вражаючий магичний акт, спрямований на воскресіння померлого коханого: героїні опівночі варять голови небіжчиків (дванадцять або одну), викопані на кладовищі. Коли голови спливають, мертвий коханець з'являється, але з метою умертвити жінку, а не самому залишитись серед людей. Ці сюжети містять виразний дидактичний підтекст: гостро засуджують магичні ритуали, спрямовані на порушення встановлених законів життя-смерті-життя. Згідно з народним світоглядом, зустрічі з мертвими є гріхом, вони руйнують душу людини, яка не здатна сприйняти справжню реальність й моделює для себе уявний комфортний світ, уникаючи болю й самотності. Такий фольклорний мотив художньо переосмислив Ф. Потушняк у новелі «Яма», яскраво змодельовавши образ покинутої усіма самотньої жінки, яка внаслідок важкої психологічної травми у своїх мареннях, які сприймає за дійсність, спілкується з давно померлим чоловіком. Письменник показує, як глибока віра селян у демонів-перелесників стає передумовою вбивства братом сестри. Новела Ф. Потушняка «Капелюх із зеленим пером» моделює ситуацію одержимості страхом перед демонічним коханцем-небіжчиком, який з'являється в селі після того, як було розкопано його могилу. Письменник огортає оповідь містикою, і відповіді на питання, чи дійсно оживав мрець, читач не отримує.

THE IMAGE OF THE DEAD LOVER IN THE WORKS OF FEDIR POTUSHNIAK (ARTICLE "DEAD LOVE", SHORT STORIES "THE PIT", "THE HAT WITH A GREEN FEATHER") AND IN UKRAINIAN FAIRY TALES

Oksana Tykhovska

*Doctor of Philology, Professor at the Ukrainian Literature Department
Uzhhorod National University*

Key words: *Fedir Potushniak, Ukrainian fairy tales, demon-tempter, magical ritual, mythology, symbols, psychoanalysis, perelesnyk, resurrection of the dead, dialectics.*

The purpose of the article is to comprehend the folklore and ethnographic research by Fedir Potushniak entitled "Dead Love" in *Folk Beliefs* (1944), as well as the writer's short stories "The Pit" and "The Hat with the Green Feather", to study from the point of view of psychoanalysis the beliefs and legends about demonic lovers recorded by the researcher, the mystical prerequisites for their appearance in the lives of abandoned or lonely women. F. Potushniak focused on the magical rituals widespread in Transcarpathia, which aim to stop the visits of a dead lover. For this purpose, the peasants would bless the house, put holy water, poppies, and a knife in the bed of the possessed person, put an axe with the blade up on the threshold, and dress the person in old church clothes (stychar and epitraphil).

In Transcarpathia, there are fairy tales, legends, and stories about a dead lover who comes to a girl/woman. In the tales, the heroine can die and thus avoid a relationship with a devil, and then be born again and marry successfully (the tale "Pryadky"). However, if a girl/woman resorts to a magical ritual to summon a dead lover, she usually faces death. In particular, the tales "Popadia and Her Dead Lover" and "The Dead Lover" recorded by V. Hnatiuk reflect an impressive magical act aimed at resurrecting a dead lover: at midnight, the heroines boil the heads of the dead (twelve or one) dug up in the cemetery. When the heads float up, the dead lover appears, but to kill the woman, not to remain among the people. These stories have a distinct didactic connotation: they strongly condemn magical rituals that violate the established laws of life-death-life. According to the folk worldview, encounter with the dead is a sin that destroys the soul of a person who is unable to perceive reality and models an imaginary comfortable world for himself, avoiding pain and loneliness. F. Potushniak artistically reinterpreted this folklore motif in his novel "The Pit". He vividly modeled the image of a lonely woman abandoned by everyone, who, due to severe psychological trauma, communicates with her long-dead husband in her delusions, which she perceives as reality. The writer shows how the peasants' deep belief in demon-perelesnyk can cause the situation when a brother murders his sister. F. Potushniak's short story "The Hat with the Green Feather" models a situation of obsession with fear of a demonic dead lover who appears in the village when people dug his grave out. The writer covers the story in mysticism, and the reader does not receive an answer to the question of whether the dead man came back to life.

Вступ. Федір Потушняк (1910–1960) є знаковою постаттю в українській літературі, оскільки його творчість сягає корінням української міфології, художньо ретранслює народні вірування українців Закарпаття. У прозових творах письменника можемо виокремити глибокі філософські ідеї, яскраві символи та архетипні образи, психологічні типи та морально-етичні проблеми, які залишаються актуальними і сьогодні. Ф. Потушняк прагнув пізнати світогляд українців, задля цього він записував міфологічні уявлення закарпатців і публікував їх у регіональній пресі.

Фольклорно-етнографічні розвідки Ф. Потушняка були опубліковані в журналах «Літературна неділя» (1941–1944), «Народна школа» (1940, № 8, 9), «Руське слово» (1940–1941), у газеті «Неділя». Вони містять ґрунтовні й цікаві коментарі, учений інтерпретує зафіксовані ним народні уявлення у контексті психології та філософії (Тиховська, 2021: 60–62). Відтак можемо провести паралелі між мотивами та образами літературних творів Ф. Потушняка та міфологічними уявленнями, зафіксованими у його фольклорно-етнографічних розвідках. Для пізнання глибини людської

душі, закодованої в персонажах новел, повістей та поезій, варто застосувати методологію психоаналізу та етнопсихології. Саме під таким кутом зору прозу Ф. Потушняка розглядали Т. Лях (Лях, 2019) та В. Папіш (Папіш, 2011). Осмисленню специфіки творчої манери письменника присвячені також статті Л. Голомб, О. Кевешлігеті, О. Щербей, Г. Сньозик. Міфологізм деяких новел Ф. Потушняка дослідила О. Тиховська (Тиховська, 2022).

Цікавим об'єктом для дослідження є народні повір'я, легенди, казки про зустріч жінок з демонічними коханцями-небіжчиками. Кілька таких фольклорних текстів були опубліковані В. Гнатюком, П. Лінтуром та М. Дмитренком. Ф. Потушняк у статті ««Мертва любов» в народному віруванні» (1944) детально розглянув народні уявлення про демонічних коханців, передумови встановлення зв'язку між ними й жінкою та способи подолання цих демонічних істот, а у розвідці «Демони в народному віруванні. Чорт і домовик» (1940) навів декілька сюжетів легенд на цю тему. Також письменник художньо змодельював образи мертвого коханого у новелі «Яма» та демона-звабника у новелі «Капельюх із зеленим пером».

Актуальність статті зумовлена тим, що в ній здійснено типологічний аналіз народних уявлень про померлого коханого, які були зафіксовані Ф. Потушняком, їх художньою інтерпретацією у новелах письменника та сюжетами казок про зустріч жінки з чоловіком-небіжчиком та чортом.

Методи дослідження – психоаналітичний, структурно-семантичний, структурно-типологічний, порівняльно-історичний, генетичний.

Очевидно, виникненню вірувань про спілкування жінки з демонічним коханцем передували міфи про любовний зв'язок богів із жінками. Зокрема, такі фольклорні історії розглянув О. Кальме, відзначивши, що «в давніх язичницьких релігіях дуже часто ми зустрічаємо вірування про тілесне спілкування богів з людьми. Найчастіше волю богів про те, що якийсь бог бажає мати спілкування з певною жінкою чи дівцею, виголошували жерці. [...] Жрець приводив до храму запрошену особу і залишав її саму ночувати у храмі. У глибоку північ приходив бог і проводив з нею деякий час. [...] Звичай цей існував у багатьох давніх народів, а особливо у персів та єгиптян [...] З грецької міфології відомо, що Зевс дуже часто навідував смертних жінок з такою метою» (Calmet, 1746). Пізніше, за спостереженням Ф. Потушняка, «на основі цього уявлення з'явився ряд обрядів, пов'язаних зі святою проституцією (прямою або опосередкованою, що полягала у ночівлі в церкві заради оздоровлення)» (Потушняк, 1944: 33).

Коли язичництво занепало і частина богів у народній уяві трансформувалася в духів та демонів, з'явилося уявлення про перелесників, перелесниць, інкубів та сукубів. П. Чубинський так описав уявлення українців про перелесника: «Перелесник – злий дух, який появлявся кому-небудь в образі померлої коханої істоти. Перелесник буває видимий переважній більшості молодих людей, які сумують за своїми померлими коханками чи коханими. Таким недосвідченим людям вони дуже часто з'являються, ведуть з ними любовні розмови, цілуються, задовольняють їх пристрасті. Та горе такій людині – вона починає худнути, сохнути і на кінець помирає» (Чубинський, 2019: 187). Про перелесника в народних віруваннях українців Словаччини згадує і Н. Вархол: «Перелесник в народній уяві виступає як спокусник дівчат, молодиць. Він нібито літає в повітрі, а молодій жінці чи дівчині являється ночами в образі коханого. Ця чоловіча демонічна істота найбільше завдавала болю закоханим, яким не щастило в любові. Нещаслива любов, зрада коханого чи коханої помітно позначалися на психіці занадто чутливих дівчат/парубків, що в народі пояснювалося висловом ял ша ей перелесник, достати перелесника» (Вархол, 2017: 121).

Подібними до перелесника образами у світовій міфології були інкуби – демони чоловічої статі, які прагнули статевої близькості з жінками та викликали в них страшні сновидіння, марення та галюцинації, що у підсвідомості жертви створювали ілюзію статевої близькості з ними. Жіночий аналог такого демона мав назву сукуб (жінка-демон, яка вночі у сновидіннях зваблювала чоловіків). Про цих персонажів згадує Ф. Потушняк, трактуючи їх як прояв «інакшості бога» в міфологіях Єгипту, Юдеї, Греції. За його спостереженням, у вавилонській магії найвиразніше окреслені «уявлення про демона Ардат Лілі (суккуб), а пізніше Лілу (інкуб) і Ліліту (суккуб), які з нею ототожнюються, розділившись на чоловічий і жіночий принцип; їм надається характер повітряного демона» (Потушняк, 1944: 32), а згодом, у середні віки, і диявола. Ці демони уявлялися «повітряними» очевидно тому, що мали зв'язок зі сном, коли душа людини нібито здатна була літати подібно до птаха. «Той повітряний характер (як явище сну) знайшов відображення в уявленнях римлян: дух лісу з'являється уві сні і вступає з людиною в статевий акт, як і ельфи, кобольд, вили, наші повітрулі та інші» (Потушняк, 1944: 32), – писав Ф. Потушняк.

Згодом в українському фольклорі з'явилися бувальщини про любовні стосунки людини не тільки з демоном, але й з небіжчиком. Фольклорист М. Дмитренко записав декілька таких сюжетів: «Як мертвий чоловік ходив» (Українські міфи, демонологія, легенди, 1992: 110), «Чого

мерці ходять і як їх віднайти» (Українські міфи, демонологія, легенди, 1992: 111), «Померлий до жінки ходить» (Українські міфи, демонологія, легенди, 1992: 109-110), «Не можна за мертвими довго плакати» (Українські міфи, демонологія, легенди, 1992: 107), «Мертвий чоловік до жінки ходить» (Українські міфи, демонологія, легенди, 1992: 114–115). Свідомість жінки в цих народних оповідях відмовляється сприймати реальність такою, якою вона є насправді, і створює для себе альтернативний варіант – мертвий коханий постає в образі живого вночі (коли власне й домінує несвідоме – у нічних сновидіннях реалізуються наші бажання, страхи тощо). Межа між свідомим і несвідомим життям, між неспанням і сновидінням стирається, жінка стає заручницею власної фантазії, яка усуває біль втрати й на якусь мить дарує надію на відновлення втраченої емоційно-духовної рівноваги.

Результати та обговорення. Альтернативна реальність, витворена психікою виснаженої горем людини, постає напрочуд правдоподібною. Ф. Потушняк у своїй статті аналізує цікаві народні вірування українців Закарпаття: «Мертва дівчина або хлопець навідує свого коханого уві сні, цілує, обіймає, милує і також приходять з ним до статевого акту» (Потушняк, 1944: 31). Дослідник розмежовує «нічне» й «денне» сприйняття людиною побачень з покійником. Вночі неможливе уявляється можливим, бажане реалізується у сновидінні чи маренні (галюцинації): «Живий вночі приймає це з острахом або звичайно тішиться, ніби це було за життя, але ранком на нього приходять переляк» (Потушняк, 1944: 31).

За спостереженням С. Біркхойзер-Оері, «у світлі психологічних термінів зустріч жінки з дияволом може означати для неї переживання негативного анімуса. Тут ідеться про психологічно руйнівну одержимість, яка керує жінкою, коли вона вступає в контакт з несвідомим» (Birkhauser-Oeri, 1988: 75). Архетип Анімус – це уособлення чоловічого начала в психіці жінки, він періодично й різною мірою здійснює вплив на поведінку жінок, він є різновидом «духовності», котра необхідна для розвитку жінки. Коли такий розвиток не відбувається, жінка стає жертвою негативного анімуса» (Birkhauser-Oeri, 1988: 35). Отже, небіжчик, який приходять відвідати свою дружину, є персоніфікацією її власної демонічної маскулітності, негативного Анімуса.

Подібний опис народних вірувань знаходимо і в статті Ф. Потушняка: «І не тільки дводушник, а й звичайний мертвий або мертва, коли є для цього причина, може приходити вночі до свого коханого ніби в снах, або й наяву й вступати з ним в статевий акт. Це буває тоді, коли вони за життя дуже любили одне одного – як наслідок цього

розуміється коли одне за одним дуже жалкує і далі терпить. Ця любов кличе душу назад і робить її активною (не магічно)...» (Потушняк, 1944: 31).

Ф. Потушняк простежив, що згідно з уявленнями наших предків, небіжчик після смерті продовжує своє існування, але в іншій іпостасі, зберігаючи здатність контактувати з близькими людьми: «Мертвий потребує на тому світі того, що і на цьому, в першу чергу те, що найбільше любив, коли ж його потреби за життя не були задоволені, домагається їх після смерті, тому ходить і страшить» (Потушняк, 1944: 32-33). Жива людина по-різному сприймає зустрічі з небіжчиком уві сні: вони або лякають її, або наповнюють радісними емоціями, «ніби це відбувається за життя, але вранці її охоплює переляк» (Потушняк, 1944: 31). Виникає конфлікт двох реальностей, які заперечують одна одну. Водночас соціум, раціональне сприйняття інших людей руйнують міф, який змодельовало несвідоме людини, і тоді демонічний аспект архетипу вимагає «жертвоприношення». Цей архетип підпорядковує собі свідомість людини, і смерть уявляється їй єдиною можливістю уникнути психологічного розщеплення й поєднатися з померлим чоловіком. Так виникли мотиви казок про прагнення коханого-небіжчика вбити, забрати з собою дружину у потойбіччя.

Згідно з народними віруваннями, чорт може мати стосунки і зі звичайною жінкою (без її згоди), якщо вона грішить. У казці «Попада і її мертвий коханок», записаній В. Гнатюком 1896 року в селі Збуї Земплинського повіту (Пряшівщина, Словаччина), жінка здійснює моторошний магічний ритуал, щоб повернути до життя свого мертвого кохання-воєя, котрий загинув на війні. За порадою ворожки вона йде на кладовище, викопує з могил дев'ять голів і варить їх у каструлі. *«Коли одна голова підскочила, як став горнець кипіти, то тоді вона вийшла надвір позирати, чи йде він. Вийшла на двір, а він уже йде на сивім коні. Він їй каже: «Бери під себе і під мене перинку, сідай до мене на коня!» Як сіли на коня, у хмари злетіли з ним, і прийшли на той цвинтар»* (Гнатюк, 1898: 151). Здійснений попадею магічний акт насправді є передумовою поєднання коханців не в «площині» життя, а в «площині» смерті. Воєя привозить свою коханку на цвинтар, щоб забрати її з собою в могилу, і порятунку вже для неї нема, оскільки жінка сама порушила Божі закони, природний хід подій. Мертвий воєя не прагнув воскресіння з мертвих, тому намагається покарати попадею, пояснюючи це іншому померлому солдату (поруч з яким у лісовій хатинці опинилася жінка) так: *«Підла душа мене з місця зрушила»* (Гнатюк, 1898: 151). Винахідлива попадя на якийсь час змогла втекти від мертвого коханця (шттовхнула його в могилу, закрила яму двома

перинками й сховалася в хаті, в якій на столі лежав небіжчик), проте їй не вдалося уникнути смерті. Хоча мертвий коханець не зміг убити попадя (йому не вдалося потрапити до будинку, бо вона не дозволила покійнику відчинити двері – облила його водою, приготованою для обмивання мертвого тіла, і той ліг знову на стіл), вона вранці, повернувшись до свого дому, «через поріг впала і там ся розсипала» (Гнатюк, 1898: 151). Казка містить виразний дидактичний підтекст: гостро засуджує магічні ритуали, спрямовані на порушення встановлених законів життя-смерті-життя. Прагнення попаді воскресити померлого коханця стає передумовою її смерті – вона отримує покарання за порушення законів християнської моралі, на неї проєктується семантика упиря (вона, як упир, гине від сонячного проміння). Те, що героїня – попадя (її поведінка мала бути прикладом для інших жінок), поглиблює відповідальність за скоєний нею злочин.

У казці «Коханок-мерлець», записаній В. Гнатюком у 1897 році в с. Коцури Бач-Бродського повіту (Сербія), дівчині, яка здійснила подібний магічний ритуал, удається уникнути смерті. Героїня за порадою ворожки пішла на цвинтар, викопала голову якогось мерця і потім дванадцять годин її варила в хаті, до тих пір, поки не почула голос зниклого коханого за зачиненими дверима. Символіка числа дванадцять у цій казці пов'язана з категорією часу (12 годин), у попередній – зі світом мертвих (12 голів небіжчиків варить попадя). Число дванадцять символізує вічність, у межах якої співіснують проявлене і не проявлене буття, відбувається взаємопроникнення світу живих і світу мертвих. Дівчина прагне повернути собі коханого – байдуже, чи живого, чи ні. І, відчинивши йому двері після третього його звернення до неї («Міла моя, отвор мі» (Гнатюк, 1910: 294)), вирушає з ним у дорогу. Мертвий коханий їде на коні, а вона позад нього йде пішки і тричі ствердно відповідає на його запитання, каже, що не боїться з небіжчиком кудись іти. Вони опиняються на цвинтарі біля могили хлопця, і лише тут дівчині стає страшно, вона обманом змушує його першим вступити до ями, закриває вхід своїми речами, що мала в сумці, і втікає. Так само, як і попадя, дівчина опиняється в хаті, де лежить небіжчик (тут мертвий дід очікує на поховання), але поруч із ним перебуває і його жива жінка, котра допомагає героїні не впустити мертвого коханого до хати. Коли дід намагався на прохання мертвого хлопця відчинити йому двері, баба «скочила, ударила діда єдним прутиком, дораз лягнув на своє місце» (Гнатюк, 1910: 295). Дівчина залишається живою, бо їй пощастило знайти собі прихисток, а мертвий коханець радить їй вранці піти на цвинтар: «Там будеш видіти, што з твоїх шматкох буде. Так би

й з тобою було, якби до цієї хижки не втекла» (Гнатюк, 1910: 295). Вранці дівчина побачила, що весь її одяг подертий і його шматки прикріплені на хрести над могилами.

У цій казці уникнення дівчиною смерті метафорично вмотивовується тим, що в героїні з'являється заступниця – баба (уособлення архетипу Самості), яка сама стримує мертвого діда й оберігає її від ще одного контакту з людиною, душа якої перебуває в потойбіччі (натомість попадя у казці «Попадя і її мертвий коханок» сама змушена зупинити небіжчика, щоб той не відчинив двері). Символічним відкупленням дівчини є одяг, знищений мертвим коханцем, – відбувається метафоричне заміщення: замість тіла дівчини, пошматовані її речі. Тому героїня не розсипається на попіл, як попадя з попередньої казки.

У закарпатській чарівній казці «Прядки» («Три золоті слова», 1968: 88–93) залицяльником дівчини Катринки постає чорт, оскільки вона, нарікаючи на самотність, спересердя після вечорниць виголосила страшне заклинання: «– Як я маю таку ганьбу на себе приймати, – то хоч би чорт – пропав би! – до мене ходив» («Три золоті слова», 1968: 88). Висловлене мимоволі бажання збувається: до Катринки починає ходити дуже гарний легінь, але, як з'ясовується згодом, він не людина.

Дівчина усвідомлює фатальність свого зв'язку з демоном і прагне звільнення. Героїня починає уникати зустрічі з нечистим, а він натомість робить так, що помирає спочатку батько Катрі, потім її мама, а тоді й сама дівчина. Перед тим, як померти, Катря всім речам у хаті, крім квасу, наказала, щоб вони чортові не видали, куди її понесли. А баба Поланя попросила людей підкопати поріг, через який несли труну з дівчиною, щоб чорт не зміг її знайти. Поріг – межа між світами, і дівчина через нього не перенесена, отже, символічно вона ще не покинула цього світу. Так їй удається уникнути остаточної, безповоротної смерті. Її смерть тимчасова, ритуальна, як смерть неофіта.

Героїня казки «Прядки» не бореться з чортом, а намагається від нього втекти. Вона помирає і у такий спосіб уникає зустрічі з демонічним коханцем, а згодом воскресає в новій іпостасі – її душа втілюється в троянду: «Минула зима, настала весна. На Катрусиній могилі за одну ніч виростає така красна ружа, що сходилися люди з цілої околиці, аби подивитися. Ніхто ту ружу не садив, а звідкись узялася!» («Три золоті слова», 1968: 91). У такому казковому сюжеті, на переконання М.-Л. фон Франц, «квітка постає символом абсолютної внутрішньої непохитності життя, котре переживає смерть» (Franz, Marie-Luise, 1998: 58). У такий спосіб героїня уникає переслідування чорта й очікує на можливість перетворитися назад

у жінку. «Квітка символізує образ душі, котра хоче звільнитися від грубого матеріального тіла; у деяких випадках вона є уособленням життя душі в загробному світі» (Franz, Marie-Luise, 1998: 59).

Перетворення рожі на Катрю стає можливим поруч із прекрасним молодим царем, який забирає квітку до свого палацу, де вночі з нею відбувається метаморфоза. Однак остаточне подолання чорта стає можливим, лише коли Катря стає матір'ю. Тоді казкова героїня вперше виходить за межі палацу, з'являється чорт і робить спробу викрасти її. Однак син Катрі *«не налякався – вдарив чорта так, що той одразу здох»* («Три золоті слова», 1968: 93). Отже, остаточне звільнення казкової героїні від одержимості демонічним коханцем відбувається лише за умови втручання її сина, що метафорично «має означати перемогу материнського архетипу (що формується через любов до сина) й фемінності (одруження з царем) над руйнівним аспектом Анімуса (чортом)» (Тиховська, 2011: 179).

По-іншому, ніж у казці, розгортаються події в легенді про необачне одруження дівчини з чортом (запис Ф. Потушняк). Бажання дівчини якомога швидше вийти заміж будь за кого здійснилося – її засватав чорт: «З'явився жених, одягнутий в дорогий одяг, на руках білі рукавиці. Хоч він був чорний та негарний, дівчина в нього закохалася та одружилася з ним. Вдень він дома не бував, повертався пізно вночі і завжди приносив дорогі дарунки. Жінка захотіла довідатися, куди ходить її чоловік, і одного разу, не без чаклунства, підстергла його, коли він заходив до церкви. Вона зазирнула в отвір для ключа, і вжахнулася: її чоловік сидів на труні, поїдаючи мерця. Лише тоді вона довідалася, що він чорт і почала його боятися. Далі жінка запримітила, що в нього дуже тонкі ноги, як у птаха, запалі груди, величезні нігті, що ховаються в рукавицях. За допомогою чарів жінка намагалася позбутися такого чоловіка, щоб стати вільною. Він кілька разів просив її нічого не робити, та жінка не слухалась. Тоді він зник на кілька днів, а потім несподівано появився, мов нічого не трапилося. Вранці жінку знайшли мертвою, на шиї сліди кігтів. Він більше не показувався» (Потушняк, 1940: 4). Таким чином, легенда моделює сценарій життя дівчини, котра зважилася на шлюб, оминувши етап дорослішання (вікової ініціації). Тож її кохання має деструктивний характер, об'єкт її любові сприймається нею однобічно як уособлення інстинктивної пристрасті (відповідно чорт має зооморфні ознаки – у нього кігті, як у птаха). Однак легенда не залишає героїні можливості звільнення від стосунків із чортом. Якщо в казці «Прядки» Катруся помирає, народжується знову й у такий спосіб позбувається стосунків з чортом, то для героїні

легенди смерть є остаточною, другого шансу на любов у неї нема.

Також відомі легенди про смерть дівчини під час танцю з чортом: «На вечорницях одній дівчині сподобався незнайомиць, подорожний хлопець. Він ставився до неї дуже лагідно, але коли запросив дівчину до танцю, то так закрутив нею, що розірвав її на шматки» (Потушняк, 1940: 4). З погляду психоаналізу, такий сюжет метафорично відображає уявлення про руйнівний вплив на психіку дівчини несформованого, інфантильного Анімуса (адже хлопець подорожній, не знайомий, ще не пізнана його сутність). Несправжнє кохання (метафорично – танець з незнайомцем) руйнує душу дівчини, а легенда символічно відображає духовну деградацію як фізичну смерть, спричинену танцем із демоном.

У новелі «Капелюх із зеленим пером» Ф. Потушняк художньо переосмислив народні вірування у демонічних коханців-небіжчиків, змодельовавши ситуацію, коли покійник повертається у світ живих після розкопування його могили й зняття «магічних, стримуючих» речей (колодок) із кістяка. Мета його впливу на світ живих – продовження сценарію поведінки, яка була властива йому за життя. Історію демона-небіжчика розповідає людина втаємничена у магічні акти – ворожити Іван: *«Майже сто років тому тут, у сьому домі, жив молодий граф. Він був дуже красний і носив клібаню із зеленим пером, його полюбила одна молодиця, у якої помер чоловік. Та пан собі блудив і за іншими. І одної ночі, коли прийшов до неї, вона за те, що не був їй вірним, його задушила. Боялися, що після такої насильної смерті, пан буде ходити до молодниць далі – як нечистий дух, тому його заперли на колодиці»* (Потушняк, 1973: 84).

У новелі розповідається, що молодий етнограф під час археологічних розкопок знайшов домовину, в якій небіжчик мав закриті на колодки рот та ноги, їх зняли як цінні артефакти, і після цього у селі розпочалися містичні події. Дух небіжчика, досі закритий на колодки, звільнився й обрав собі перший об'єкт для спокуси – жінку Поланю. Після кількох відвідин мертвого коханця жінка померла.

Демонічна сутність неупокоєної душі графа художньо вмотивовується у новелі його насильницькою смертю й прагненням помсти. Життя чоловіка передчасно обривається, його вбиває ревнива коханка, і він повертається у світ живих в образі демона, щоб підпорядкувати собі волю інших привабливих жінок, зробити їх своїми жертвами. Любов трансформується в насильство, яке породжує страх і безпомічність у несвідомому жінок, оскільки зустрічі з ним відбуваються у їх снах.

Ф. Потушняк майстерно поєднує містичні візії і психологічні портрети своїх героїв, залишаючи

читачеві місце для суб'єктивних інтерпретацій. Чи насправді дух небіжчика убив Поланю, чи жінка померла від надто реалістичної галюцинації – це питання залишається відкритим для читача.

Письменник глибоко, переконливо й трагічно змалював у новелі психологічний стан героїні після зустрічей з демонічним коханцем: *«Поланя лежить на ліжку змучена, напівпритомна [...] Встала й розповідає... Прийшов до неї уві сні якийсь пан із зеленим пером за клбанею [...] взяв її за руки, обнімає... Вона кричить, рветься, але не може вирватися. Зі страху пробудилася, але їй і досі страшно... [...] вона тремтить: ні, то був нечистий! Чого хотів від неї, того і домігся»* (Потушняк, 1973: 84).

Демонічним коханцем жінки, згідно з народними віруваннями Закарпаття, міг бути й упир, на якого після смерті перетворювався дводушник. Жінка у снах, як пише Ф. Потушняк, «будучи напівсвідомою, бачить його як живого, відчуває його дотик. Зазвичай він не залишає її до того часу, доки її зовсім не замучить. Вона сохне унаслідок цього, аж доки зовсім не зсохнеться і помирає або дуріє» (Потушняк, 1994: 32). У новелі «Капелью із зеленим пером» небіжчик-граф увібрав у себе частково також семантику упиря, оскільки він повністю поглинає життєву енергію Полані. Художніми маркерами смерті, невідвратної біди у творі постають ворони: *«Дуби при потоці обсіли ворони. З яких усюд злетілися в такій великій кількості?»* (Потушняк, 1973: 81). Після їх появи до оповідача-етнографа доходить звістка про смерть Полані. І задля звільнення жінок у селі від страху перед смертю, задля усунення з їх життя загрози стати жертвою демонічного коханця, етнограф повертає на місце вилучені колодки, його помічники замикають на ключ рот і ноги кістяка, після чого мертвий граф магічним чином втрачає здатність ходити, говорити, спокушати молодичь та дівчат. Образ небіжчика-коханця у новелі «Капелью із зеленим пером» художньо змодельований відповідно до світоглядних уявлень українців Закарпаття про духів-демонів, зафіксованих Ф. Потушняком, і постає уособленням смерті.

Згідно з народними віруваннями українців, зустрічі з мертвим коханим є гріховними і руйнують душу людини, яка живе минулим, не здатна сприйняти реальність такою, якою вона є, й моделює для себе уявний комфортний світ, уникаючи болю й самотності. Однак у новелі Ф. Потушняк «Яма» головна героїня – знедолена селянка Гафія – знаходить іскорку світла у своїх галюцинаціях, в яких бачить свого чоловіка-небіжчика Михайла. Породжені самотністю і безвихіддю марення роблять нещасну жінку щасливою, вона дистанціюється від трагічних обставин життя: від того, що стала жебрачкою, чужою для рідного брата,

втратила домівку, не потрібна жодній людині у цілому світі. А яма, де оселилася Гафія, є символічним образом могили, в якій героїня перебуває ніби на межі життя і смерті (ще не померла, але й не живе справжнім життям).

Трагізм ситуації поглиблюється тим, що поруч з ямою-домівкою Гафії покинута могила, над якою похилився зламаний хрест. Згідно з народними звичаями, за межами кладовища хоронили самогубців та дводушників, оскільки існувало повір'я, що душа таких людей залишається між двома світами, не здатна потрапити у потойбіччя (Тиховська, 2021: 246–249). Відтак, і Гафія, і небіжчик метафорично опинилися в одній часо-просторовій площині.

Межею між двома типами світосприйняття героїні стає сновидіння. Гафія заснула. *«Коли пробудилася, страх охопив знову. У стіні побачила велику щілину, а одна деревина зі стелі звисала. Дивилася на неї, і, як їй здавалося, ніяк не могла розгледіти добре [...] Та нагло щось грюкнуло... Дверцята на пічці відхилилися і блиснуло жаром, горнець із квасолею на плиті захитався... Але чомусь запахло тим гарматним порохом, який пам'ятала ще з часів війни, а з щілини, що була в стіні якраз від могили, випнув голову Михайло»* (Потушняк, 1973: 94). Чоловік Гафії, який загинув багато років тому, під час Першої світової війни, з'явився перед жінкою таким, яким вона його запам'ятала, у тому ж одязі, в якому служив у війську: *«Виліз тоді з щілини у синій одежі й почав собі ходити по ямі, як коли б це була його хата»* (Потушняк, 1973: 94).

У статті «Мертва любов...» Ф. Потушняк згадує народні вірування, згідно з якими, зустрічі жінки з покійним чоловіком чи демоном в його подоби можуть відбуватися не тільки вночі, але й ополудні, оскільки це часова межа, котра здатна відкривати двері між світом людей та потойбіччям: *«бувають випадки, коли він являється в полудень на яву в своєму образі, говорить і подібне»* (Потушняк, 1944: 32).

Ф. Потушняк наголошував на необхідності розмежовувати образи мерців, які навідуються до живих, та демонів, дводушників тощо. Хоча ініціатором зустрічей з представником потойбіччя так чи інакше в народних оповідях постає саме людина через надмірний сум, розпач, тугу, яким дозволяє підпорядкувати свою свідомість. «Причиною тут є психічне явище, зумовлене виразним психо-фізичним станом, фізіологічні наслідки якого відбиваються у сні (а сон у народних віруваннях сприймається як дійсність), – пише Ф. Потушняк. – [...] з ним легко асоціюється певний тип образів, наділених великою чуттєвістю, їх вплив сильний, а їх відлуння триває і після пробудження» (Потушняк, 1944: 32).

На відміну від розглянутих казок та легенд, коханий-мерлець в новелі «Яма» не має демонічних характеристик, він не знущується над Гафією, не забирає її життєву енергію, а навпаки – повертає жінку до життя, додає сенсу її існуванню: *«І перестала боятися, бо Михайлова поява була таким простим і звичайним ділом, як і все довкола. Серце її билося від радості, і вона, забувши про весь світ, весело розсміялася і аж загорілася від захоплення»* (Потушняк, 1973: 95). Відтоді уявні зустрічі Гафії з Михайлом відбувалися щодня, а їх містичним тлом у новелі постають довготривалі дощі, які знищують урожай селян. Однак щастя Гафії, породжене мареннями, було короточасним: її звертання до уявного чоловіком одного разу почула багачка Михайлиха, у ту ж мить привид зник – галюцинація розвіялася.

Ф. Потушняк майстерно відтворив психологічний стан самотньої, знедоленої жінки, увиразнивши його містичними деталями. Мотив зустрічей з померлим чоловіком доповнюється образом місяця, який *«освітив усе кривавим світлом»* (Потушняк, 1973: 95), метафорично вісуючи смерть Гафії (кровопролиття). Однак, якщо в казках та легендах вбивцею закоханої жінки постає коханий-мерлець, то в новелі Ф. Потушняка катом героїні стає її рідний брат: *«побачила над ямою брата... Він дивився червоними й гарячими очима, що аж засвітилися на сухому, блідому обличчі... Заверещала з жаху й подалася взад. А брат із-за себе витяг тяжкий кіл і, наближаючись до неї, почав його поволі піднімати. Нараз замахнувся»* (Потушняк, 1973: 96). Письменник у новелі «Яма» яскраво й драматично відобразив вплив міфологічного світогляду на життя селян. Передумовою вбивства Гафії стає не ненависть брата до сестри, а його прагнення покарати відьму, яка зустрічалася з небіжчиком-демоном. Віра українських селян у духів та демонів була настільки сильною, що породжувала непоборний страх, штовхала до ірраціональних вчинків, у новелі «Яма» вона досягає апогею у вбивстві жінки з травмованою психікою. За спостереженням Ф. Потушняка, одержимість людини коханням до небіжчика й розповіді про зустрічі з ним *«вважаються дуже страшним і важким явищем, яке зворушує цілу групу і наповняє її страхом, при чому не сумніваються у причині їх походження з чинності світу другого»* (Потушняк, 1944: 31).

Односельчани сприймають смерть Гафії як покарання за переступ, порушення християнських норм моралі: *«Михайлиха вже розголосола, що та жінка зналася з нечистим, жила з ним у ямі, навіть годувала зі своєї миски... Ось чому такі дощі крутилися над їхнім селом, що зілля пропало, люди нічого не зібрали. Тепер знати, чого в її брата гинула худоба»* (Потушняк, 1973:

96). У фольклорно-етнографічних розвідках Ф. Потушняка зафіксовані вірування українців Закарпаття у здатність демонів та дводушників впливати на атмосферні явища, піднімати буревії, шкодити полям, тваринам та людям. Художнє переосмислення цих народних уявлень знаходимо у новелі «Яма».

Ф. Потушняк у статті «Мертва любов» описав різні магичні ритуали та засоби, які нібито допомагали людині позбутися зустрічей з мертвим коханцем. *«Хату, в якій перебуває одержимий, освячують. У ліжку, в якому він спить, кладуть святу воду, мак, ніж і в поріг забивають "протур", на ніч, в полудні кладуть на поріг сокиру вгору лезом»* (Потушняк, 1944: 31). Людина, яка прагне позбутися зустрічей з демоном-небіжником, *«іде на цвинтар і перед заходом сонця кидає на могилу мертвому, який її переслідує, свою "нечистоту", обв'язану мотузкою, що нею на ніч був перев'язаний мертвець (будь-який, коли лежав на лаві). Коли і це не допомагає, напади збільшуються, то жертву кладуть спати одягнуту в освячений, старий уже не потрібний стихар (вони зберігаються в церковних коморах "для нападів"). Коли і це не допомагає, то до стихаря долучають епітрахій, а на голову кладуть вінець. Також ліжку обкладають сімома освяченими речами: свяченою дорою, всеношною дорою, свяченою водою, кладуть освячений ніж, освячений вінець, "ожог", крейду. Тією свяченою крейдою малюють коло навколо ліжка»* (Потушняк, 1944: 31-32). Ф. Потушняк частково пояснює сутність символіки речей, що використовувалися в цьому ритуалі: *«Всі ці речі зберігають свою святість і після свого відповідного використання в реальності; вінець символізує чистоту і невинність об'єкта»* (Потушняк, 1944: 32). Такі речі стають потужними оберегами, що не дають мертвому здобути владу над живим. Мертвий *«ходить довкола і гнівається, показується, лякає, виє»* (Потушняк, 1944: 32). Водночас, згідно з народними віруваннями Закарпаття, якщо б людина, залишившись на самоті, вийшла за межі кола, окресленого навколо неї свяченою крейдою, то мрець відразу вбив її, оскільки *«духи мають силу лише над самотніми»* (Потушняк, 1944: 32). Інколи, щоб позбутися переслідувань демонічного мерця, обряд слід було повторювати дев'ять разів.

Висновки. Отже, мотив зустрічі жінки з мертвим коханим, коханцем чи чортом, який лежить в основі казок та легенд, з погляду психоаналізу виник внаслідок схильності людей трактувати незвичайні, вражаючі, жахітливі (тобто архетипні) сновидіння як історії, які відбувалися насправді. У казках героїня може померти й у такий спосіб уникнути стосунків з чортом, а потім народитися знову й вдало вийти заміж (казка «Прядки»). Однак

якщо дівчина/жінка вдається до магічного ритуалу, щоб викликати мертвого коханця, то на неї, як правило, чекає смерть. Зокрема, казки «Попада і її мертвий коханок» та «Коханок-мерлець», записані В. Гнатюком, відображають вражаючий магічний акт, спрямований на воскресіння померлого коханого. Мертвий коханець з'являється, але з метою умертвити жінку, а не самому залишитись серед людей. Ці сюжети містять виразний дидактичний підтекст: гостро засуджують магічні ритуали, які суперечать існуючим морально-етичним цінностям. Ф. Потушняк у новелі «Яма», яскраво змодельював образ покинутої усіма самотньої жінки, яка внаслідок важкої психологічної травми у своїх мареннях, які сприймає за дійсність, спілкується з давно померлим чоловіком. Згодом героїня новели стає жертвою забобонів, гине від рук власного брата, оскільки він вважає її відьмою. Ф. Потушняк, відштовхуючись від сюжетів легенд та повір'їв про зустрічі жінки з померлим коханим або чортом, моделює у своїх новелах містичні картини, які руйнують звичний уклад життя людей, штовхають їх до злочинів («Яма») або стають передумовою одержимості страхом (новела «Капелюх із зеленим пером»).

ЛІТЕРАТУРА

1. Вархол Н. Народна демонологія українців Словаччини. Свидник, 2017. 448 с.
2. Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Том 2: Казки, байки, оповідання про історичні особи, анекдоти. Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1898. Том 4. 256 с.
3. Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Том 5: Казки з Бачки. Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1910. Том 29. 318 с.
4. Лях Т. Метафізика пошуку в новелах Федора Потушняка. *Слово і час*. 2019. №1. С. 52–59.
5. Папіш В. Лінгвокультурологічний та етнопсихологічний аспекти художньої прози Ф. Потушняка. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*, 2011. Вип. 26. С. 195–198.
6. Потушняк Ф. Честь роду. Оповідання. Повість. Поезії у прозі. Ужгород: «Карпати», 1973. 247 с.
7. Потушняк Ф. Демони в народному віруванні. III. Чорт і домовик. Русское слово. Ужгород, 1940. № 12 (16 октября). С. 4.
8. Потушняк Ф. «Мертва любов» в народному віруванні. Літературна неділя. Річник IV. Ужгород, 1944. С. 31–33.
9. Тиховська О. Міфологізм новел Федора Потушняка «Капелюх із зеленим пером», «Упир», «В мочарах». *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Філологія*, 2022. Вип. 1 (47). С. 107–113.
10. Тиховська О. Міфологічні образи та магічні ритуали в українському фольклорі Закарпаття: етнопсихологічний аспект. Дисертація ... доктора філологічних наук за спеціальністю 10.01.07 «Фольклористика» (035 – Філологія), Львів, 2021. 534 с.
11. Тиховська О. М Українська народна чарівна казка: психоаналітичний аспект: Монографія. Ужгород: Гражда, 2011. 256 с.
12. Три золоті слова: Закарпатські казки Василя Короловича / запис текстів та впорядкування П. Лінтура. Ужгород: Карпати, 1968. 239 с.
13. Українські міфи, демонологія, легенди. Упоряд. М. К. Дмитренко. Київ: Музична Україна, 1992. 144 с. (с. 107–113).
14. Чубинський П. Мудрість віків: Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: У 2 кн. Кн. 1. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 190 с.
15. Birkhauser-Oeri S. The Mother: Archetypal Image in Fairytales (Studies in Jungian Psychology By Jungian Analysts). Inner City Books, 1988. 172 p.
16. Calmet A. Dissertations sur les apparitions des anges, des démons et des esprits, et sur les revenants et vampires de Hongrie, de Bohême, de Moravie et de Silésie, par le R. P. Dom Augustin Calmet,..., Paris, de Bure l'aîné, 1746. [Електронний ресурс], Режим доступу: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148> (Дата звернення: 2.01.2024)
17. Franz M.-L. von. On dreams & death: a Jungerian interpretation. Chicago, Ill: Open Court, 1998. 193 p.